

Krzysztof Stopka
Andrzej A. Zięba
Monika Agopsowicz
Mikołaj Walkowicz

NOWY ALISZAN

Źródła do dziejów Ormian polskich
od XIII do XVIII wieku
w przekładzie na język polski

Pomniki
dziejowe
Ormian 6
polskich

NOWY ALISZAN

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH

POMNIKI DZIEJOWE ORMIAN POLSKICH

6

**KRZYSZTOF STOPKA, ANDRZEJ A. ZIĘBA,
MONIKA AGOPSOWICZ, MIKOŁAJ WALKOWICZ**

NOWY ALISZAN

**Źródła do dziejów Ormian polskich
od XIII do XVIII wieku
w przekładzie na język polski**

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

Kraków 2025

Redaktor naukowy
Andrzej A. Zięba

© Copyright by Krzysztof Stopka, Andrzej A. Zięba, Monika
Agopsowicz, Mikołaj Walkowicz, 2025
© Copyright by Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, 2025

Recenzenci
prof. dr hab. Zdzisław Noga, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
prof. dr hab. Ryszard Skowron, Uniwersytet Śląski

Redakcja wydawnicza
Magda Kowalewicz

Indeksy
zespół

Projekt okładki
Aleksandra Winiarska

ISBN 978-83-976449-0-8 [druk]
ISBN 978-83-976449-1-5 [druk, wolumin 1]
ISBN 978-83-8368-428-4 [online, pdf]
ISBN 978-83-8368-427-7 [online, pdf, wolumin 1]
<https://doi.org/10.12797/9788383684277>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2025,
nr projektu 22H 16 0433 84

NPRH NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja ukazuje się z cyfrowymi kopiami dokumentów

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Wydawcy

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.com.pl>

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH
ul. Świętojerska 12, 00-236 Warszawa
tel. 22 243-18-42
e-mail: fundacja.prezes@ormianie.pl
<https://dziedzictwo.ormianie.pl>

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Schemat edycji dokumentów	23
Wykaz skrótów	25
Dokumenty	45
Wiek XIII	45
Wiek XIV	52
Wiek XV	115
Wiek XVI	243
Wiek XVII	752

WSTĘP

Dlaczego Aliszan?

Zbiór dokumentów ilustrujących dzieje Ormian polskich od schyłku wieku XIII do schyłku wieku XVIII został zatytułowany *Nowy Aliszan* na cześć Ghewonda Aliszana (Ղևոնդ Ալիշան), mnicha z ormiańskokatolickiego zakonu mechitarystów, żyjącego w latach 1820-1901¹.

Ghewond Aliszan urodził się w Konstantynopolu, w rodzinie zamożnego kupca handlującego antykami i numizmatami. Na chrzcie otrzymał imię Kewowpē. W 1832 roku przyjechał wraz z bratem na wyspę San Lazzaro degli Armeni w Wenecji, gdzie uczył się w szkole prowadzonej przez mechitarystów, katolicki zakon męski dla Ormian, o regule zbliżonej do benedyktyńskiej i założony w 1701 roku w Konstantynopolu przez Mechitara z Sebastii. W 1840 roku Aliszan otrzymał święcenia kapłańskie i złożył śluby zakonne, przybierając imię Ghewond (potem był też znany w Europie pod odpowiednikami tego ormiańskiego imienia – Leon, w języku włoskim: Leonzio, po francusku: Léonce). Przez pierwsze dziesięciolecia swej działalności uczył w szkołach dla chłopców, prowadzonych przez mechitarystów w Wenecji i Paryżu, sporo podróżował po Europie w sprawach naukowych, kierował zakonem. Od lat 70. XIX wieku poświęcił się już niemal wyłącznie pracom pisarskim. Był historykiem, pedagogiem, poetą, tłumaczem i edytorem, oraz we wszystkich tych przedsięwzięciach – patriotą Armenii, wtedy pozostającej pod rządami dwóch tradycyjnie niechętnych jej imperiów: perskiego i tureckiego. Patriotyzm nierozzerwalnie

¹ W języku polskim dostępna jest tylko jedna publikacja na temat Aliszana – autorstwa ojca Wahana Ohanianiana z kongregacji mechitarystów na San Lazzaro degli Armeni w Wenecji: W. Ohanian, *Ojciec Ghewond Aliszan – poeta i historyk promiennej Armenii*, „Lehahayer”, 6, 2019, s. 149-164. Tam też obszerna bibliografia prac o Aliszanie i spis jego najważniejszych publikacji w językach ormiańskim i francuskim.

łączył z wiarą chrześcijańską. Rezydował głównie w klasztorze weneckim. Tam też zmarł i został pochowany.

Aliszan wniósł wielki wkład w literaturę i naukę ormiańską swych czasów oraz w europejskie badania nad tymi zagadnieniami. Przez wiele lat redagował zakonne czasopismo naukowe „Bazmavēp”, na którego łamach ukazało się też sporo cennych przyczynków do historii diaspory ormiańskiej na ziemiach polskich. Swe prace naukowe pisał w klasycznym języku ormiańskim, co ograniczało krąg ich odbiorców, z kolei poezję – romantyczną w swej formie – tworzył także w języku nowoczesnym. Przekładał na ormiański znaczące utwory literackie z języków: włoskiego, angielskiego, francuskiego i perskiego. Zdobył uznanie w świecie naukowym, czego dowodem były liczne członkostwa w towarzystwach badawczych całej Europy, od Petersburga po Paryż i Rzym.

Wśród licznych prac Aliszana² znajduje się pierwszy w historiografii wybór źródeł w języku starormiańskim (grabarze) do dziejów Ormian polskich, zatytułowany *Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii*³. Tytułowy Kamieniec to miasto położone na rubieży Królestwa Polskiego – Kamieniec Podolski, jedno z dwóch, obok Lwowa, największych skupisk diaspory ormiańskiej w tym państwie. Tym dziełem Aliszan wszedł do historiografii polskiej, aczkolwiek niewiele go łączyło z Polską, poza obrządkiem, wspólnym z Ormianami polskimi – gorliwymi katolikami.

Kontakty Aliszana z Polską i polska recepcja jego twórczości były mniej niż znikome, a w każdym razie dzisiejszy stan wiedzy na to wskazuje. Listę kontaktów wyczerpuje wymiana korespondencji w 1853 roku z Adamem Mickiewiczem, najwybitniejszym polskim poetą romantycznym, gdy Aliszan pracował w paryskim Collège Arménien Samuel Moorat przy rue Monsieur, a Mickiewicz – w Bibliothèque de l’Arsenal. Chodziło o pewien stary rękopis ormiański⁴. Jeszcze za życia Aliszana o wadze jego wkładu w rozwój kultury ormiańskiej polską publiczność informowało czołowe wówczas polskie wydawnictwo en-

² Zob. Ա. Ղազիկյան [A. Ghazikjan], Հայկական մատենագիտություն և հանրագիտարանի հայ կեսնքի [Bibliografia ormiańska i encyklopedia życia ormiańskiego], 1, Ա-Թ [A-Th], Վենետիկ – Սբ. Ղազար [Wenecja–San Lazzaro] 1909, s. 34-68.

³ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896.

⁴ List Mickiewicza do Aliszana z 13 marca 1853 roku zamieszczono w wydaniu zbiorowym dzieł poety: A. Mickiewicz, *Dzieła*, 17, *Listy*, 4, 1849-1855, Warszawa 2005, s. 222-223.

cyklopedyczne Samuela Orgelbranda⁵. Później, w latach 20. XX wieku, młodo-polski pisarz i tłumacz Antoni Lange próbował polskiemu czytelnikowi przybli-żyć literacką twórczość Aliszana⁶. Drobny szkic autorstwa Aliszana zamieścił w 1933 roku „Posłaniec św. Grzegorza”⁷, pierwszy w historii organ prasowy polskich Ormian.

Tak więc, gdy chodzi o prace Aliszana, jedynie recepcja w Polsce wspo-mnianej edycji źródeł do dziejów Ormian polskich była szersza, choć nastąpiła dopiero w drugiej połowie XX wieku, a więc przeszło pół stulecia po jej uka-zaniu się. Z publikacji korzystali polscy badacze zajmujący się problematyką ormiańską: Zdzisław Obertyński, Grzegorz Petrowicz, Mirosława Zakrzewska-Dubasowa, Krzysztof Stopka, Jacek Chrzęszczewski.

Zbiór Aliszana zawiera kondaki (bulle) katolikosów ormiańskich z Sisu (Cylicja) i Eczmiadzyna (Armenia), wysłane do Kościoła ormiańskiego w Pol-sce; fragmenty kronik spisywanych przez Ormian polskich; kolofony z rękopi-sów ormiańskich odnoszące się do Polski. Wszystkie te teksty pochodzą z wieków od XIV do XVII, czyli od pojawienia się Ormian w Królestwie Pol-skim do zawarcia przez ich Kościół unii ze Stolicą Apostolską.

⁵ S. Orgelbrada *encyklopedja powszechna*, Warszawa 1898, s. 175. O Aliszanie donosi-ły też kolejne polskie encyklopedie, ale z natury rzeczy lakonicznie (np. *Encyklopedia powszechna Ultima Thule*, 1, Warszawa 1927, s. 145; *Encyklopedia PWN*, 1, Warszawa 1991, s. 47).

⁶ Aleksandra Błasińska, autorka bibliografii prac Langego (A. Błasińska, *Twórczość Anto-niego Langego. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2023, s. 278-279), wymienia dwa takie tłumaczenia, w których mechtarysta jest nazwany Leonem: *Słownik z Akwarairu* („Ty-dzień Polski”, 1922, 20, s. 12-13) i *Geniusz Armenii* („Tydzień Polski”, 1922, 21, s. 11-12). Przekład innego wiersza Aliszana pod tytułem *Hrazdan*, dokonany przez Floriana Nieuważ-nego, ukazał się w zbiorze *Poezja armeńska. Antologia*, wybór A. Szymański, P. Kunce-wicz, noty o autorach W. Chodkiewicz, Łódź 1984, s. 200-201, 427-428, 443.

⁷ P[adre] Aliszan, *Zwyczaj i obyczaj Ormian na Wschodzie w okresie Wielkanocnym*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 7, 1933, 3-4 (70-71), s. 39-40, przekład A. Buczki, za czaso-pismem „Le orfane armene”.

Ghewond Aliszan, fot. ze zbiorów
Biblioteca dell'Orto Botanico, Padova.

Karta tytułowa pracy
 Alizsana pt. *Կամենից. Տարեգիրք*
Հայոց Լիկաատանի և Ռումենիոյ
 [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski
 i Rumunii], Վենետիկ
 [Wenecja] 1896.

Dlaczego Ormianie polscy?

W tym miejscu trzeba się jeszcze ustosunkować do polemicznych uwag co do określenia „Ormianie polscy”, którego użyliśmy zarówno w tytule całej naszej serii (*Pomniki dziejowe Ormian polskich*), jak i w podtytule *Nowego Aliszana*. Pojawiły się one ze strony kolegów ukraińskich – zwolenników stosowania historiograficznych nowotworów terminologicznych w rodzaju: „Ormianie na Ukrainie”, „galicyjscy Ormianie” czy „ukraińscy Ormianie”, czyli naśladowczych nieszczęśliwe praktyki profesora Jarosława Daszkewycza, skądinąd zasłużonego badacza dziejów polskich Ormian.

Wypada raz jeszcze⁸ podkreślić wręcz obowiązek stosowania określenia „Ormianie polscy”, ciążyący na każdym uczciwym przedstawicielu profesji hi-

⁸ Por. poprzednią dyskusję nad tym zagadnieniem terminologicznym, wywołaną publikacjami Daszkewycza: K. Stopka, *Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposobie pisania historii*

storycznej, bez względu na taką czy inną jego lub jej przynależność narodową. Podstawą naszego stanowiska w tej mierze są nie jakieś ideologiczne upodobania, lecz bardzo liczne wypowiedzi miarodajnych przedstawicieli tej społeczności, zamieszkującej niegdyś kresy południowo-wschodnie Królestwa Polskiego, potem austriackiej Galicji i Bukowiny, wreszcie odrodzonej Polski, które znajdujemy w źródłach historycznych, poczynając od wieku XVII aż po nasze czasy. Nazywali oni siebie Polakami-Ormianami (na przykład XVIII-wieczny intelektualista Stefan Roszka), Armeno-Polakami (na XIX-wiecznej, czyli austriackiej Bukowinie), a najczęściej właśnie polskimi Ormianami. To była ich autodefinicja i czy nam się ona podoba, czy nie – nie możemy jej kontestować lub poprawiać. Pomijając tu procesy rutenizacji, polonizacji, ukrainizacji, rumunizacji, które też występowały, uszczuplając liczbowe wymiary wspólnoty, ona sama, jako byt społeczny, trwała przy swym tak właśnie rozumianym dziedzictwie i samodzielnie konstruując swą tożsamość, łączyła upór w przyznawaniu się do ormiańskości z silną identyfikacją z Polską jako organizmem kulturowym i politycznym. Współautorka niniejszej publikacji jest tu miarodajnym świadkiem tej tożsamościowej tradycji: jest polską Ormianką, której rodowód sięga odległych wieków w takich miejscowościach owych dawnych kresów, jak Stanisławów, Kamieniec Podolski, Lwów czy Jazłowiec.

Żaden apodyktyczny werdykt współczesnych historyków już tego nie zmieni, bo to nie badacz decyduje o tożsamości badanej społeczności, lecz ona sama. Szersze wytłumaczenie tego zagadnienia trzeba jednak odłożyć na inną okazję, aczkolwiek jest ono stosunkowo oczywiste dla każdego nieuprzedzonego obserwatora.

Zasady doboru dokumentów

Praca Aliszana zainspirowała nas do przygotowania nowego – nieco inaczej skonstruowanego, a przede wszystkim znacznie poszerzonego – wyboru najważniejszych źródeł do historii Ormian polskich; ilustrują one różne aspekty

Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy zachodniej, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 149-174 (to samo w języku francuskim: *Les Arméniens polonais ou ukrainiens? Sur la méthode d'écrire l'histoire des Arméniens sur les territoires de l'actuelle Ukraine Occidentale*, tekst dostępny na stronie internetowej: <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/450c-9797-f459-4a1a-8637-4a714e5b4298/content>, dostęp: 9 listopada 2024).

życia tej mniejszości etnicznej – oprócz religii także osadnictwa, stosunków z innymi wspólnotami tożsamościowymi i państwem, spraw ekonomicznych, społecznych i politycznych. Ze zbioru Aliszana zaczerpnęliśmy tylko kondaki katolikosów.

Głównymi zasadami doboru nowych dokumentów były, po pierwsze, ich waga historyczna, a po drugie, gatunek. Wybraliśmy wyłącznie dokumenty odnoszące się do życia wspólnotowego i publicznego – *leges* i *diplomata*, czyli przywileje, dekrety, prawa, bulle, kondaki, konstytucje sejmowe (dziś nazywane ustawami), petycje, wyroki sądowe, uchwały, akty fundacyjne i lokacyjne, nominacje, instrukcje urzędowe, regulaminy itp. Dokumenty dotyczące kwestii prywatnych (których są tysiące) zostały pominięte, chyba że poruszano i rozstrzygano w nich kwestie publiczne (głównie prawno-proceduralne). Bardzo selektywnie potraktowaliśmy tzw. upamiętnienia, czyli kolofony, które po części zebrał Aliszán, a dzisiaj znamy ich nawet znacznie więcej. W ich wypadku wybór objął tylko te, które informowały o wzniesieniu świątyni, nominacji biskupa czy ofiarowaniu cennego kodeksu liturgicznego na cele kultu publicznego. Podobnie testamenty prywatne przytaczamy tylko wtedy, gdy dotyczą spraw o większym znaczeniu społecznym (duże zapisy na rzecz gmin, testamenty biskupie). Z oczywistych powodów (rozmiary) nie mogliśmy też w całości uwzględnić wielotomowych protokołów obrad instytucji gminnych (sądów, rad starszych i ksiąg notarialnych). Wyjmujemy jedynie z nich pewne dokumenty⁹. W ogóle nie zostały uwzględnione teksty o charakterze narracyjnym i lirycznym (kroniki, roczniki, żywoty, relacje, listy, nekrologi, homilie, pieśni i podania), czyli takie, które w pracach typu *monumenta historica* zaliczane są do działów: *scriptores*, *epistolae*, *antiquitates*.

Do osobnej edycji odłożono dokumentację XVII-wiecznej unii kościelnej, która okazała się tak obfita, że wymaga odrębnego tomu. Podobnie rzecz się

⁹ Księgi z tego rodzaju, które dla wykorzystania przez współczesnych badaczy wymagają tłumaczenia na współczesne języki, czyli spisane w etnolekcie kipczacko-ormiańskim lub w grabarze, są obiektem osobnych inicjatyw edytorskich, głównie w naszej serii *Pomniki dziejowe Ormian polskich*, a te – mamy nadzieję – będą kontynuowane. Ukazały się już: *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608 w języku ormiańsko-kipczackim*, wyd. E. Tryjarski, Kraków 2017; *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, wyd. E. Tryjarski, Kraków 2010; *Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. K. Stopka, Kraków 2020; *Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635-1732*, wyd. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020.

ma z najważniejszym źródłem historycznym, odnoszącym się do Ormian polskich, czyli *Statutami prawa ormiańskiego* z 1519 roku. W tym przypadku za wydzieleniem przemawiało nie tylko to, że stały się one już przedmiotem osobnej edycji, dokonanej przez Oswalda Balzera¹⁰, a więc są od dawna dostępne dla zainteresowanych badaczy, ale także nasze przekonanie, że kolejna edycja wymaga porównań z nowo odnalezionymi wersjami *Statutów*, w tym przede wszystkim spisany w etnolekcie kipczacko-ormiańskim. Włączenie tego obszernego źródła, wymagającego także obszernych komentarzy, rozbiłoby niniejszą edycję. Odnotowujemy więc tylko *Statuty* w odpowiedniej pod względem chronologicznym pozycji w naszej publikacji, charakteryzując obszernie miejsca ich przechowywania w licznych kopiach (łacińskich, kipczackich i polskich), dotychczasowe edycje i literaturę na ich temat.

W kilkudziesięciu przypadkach nie było możliwe przytoczenie tekstu danego dokumentu, gdyż nie zachował się on ani w oryginale, ani w kopii, a jedynie w omówieniu, streszczeniu, krótkiej wzmiance lub dłuższym cytacie. Uznaliśmy za wskazane uwzględnienie także i takich przekazów, choćby w ułamnej formie, ze względu na ich istotność dla dziejów wspólnot ormiańskich w dawnej Polsce. Z kolei w innych przypadkach, gdy dany dokument dotyczył wielu spraw, w tym ormiańskiej, podajemy tylko odnośny fragment, wraz z intytlacją, dedykacją, testacją i datacją.

Tak wyselekcjonowanych dokumentów zebraliśmy tak dużo, że tom zaplanowany zrazu jako jeden pod numerem 6 w serii *Pomniki dziejowe Ormian polskich* zmuszeni byliśmy podzielić na dwie części (woluminy). Część pierwsza dotyczy lat 1296-1632 (od odrodzenia średniowiecznego Królestwa Polskiego do interregnum prymasa Jana Wężyka), część druga zaś – lat 1633-1795, czyli od panowania króla Władysława IV do trzeciego rozbioru Polski, który przypadł na czas likwidacji ormiańskich gmin samorządowych w miastach polskich.

¹⁰ *Corpus iuris Polonici, sectionis primae privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentis*, 3, *Annos 1506-1522 continentis*, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906, s. 427-462.

Cezury

Cezurę początkową naszego zbioru przesuwamy nieco przed udokumentowane pojawienie się Ormian na ziemiach polskich. Przyjęcie takiego rozszerzenia ma swą edytorską konsekwencję. Otóż w pierwszych dokumentach, jakie zamieszczamy, nie podajemy pełnych tekstów (choć nimi dysponujemy), a jedynie ogólne informacje; celem jest jedynie odnotowanie ich powstania. Są to bowiem najpierwsze, funkcjonujące na ziemiach polskich dokumenty, których wystawcami byli Ormianie (biskupi ormiańscy obediencji rzymskiej). Zawierają one jednak treści nieodnoszące się do spraw i wspólnot ormiańskich w Polsce. Dokumenty te to odpusty dla kościołów i klasztorów rzymskokatolickich. W tym czasie, to jest w wieku XIII i na początku wieku XIV, w granicach Królestwa Polskiego nie było jeszcze przybyszy z Armenii. Tylko tytułem przykładu, aby ukazać charakter (treść i formę) tej grupy dokumentów, podajemy w całości jeden z nich – przywilej odpustowy dla kościoła pod wezwaniem świętego Mikołaja poza murami Krakowa z 1298 roku. Zresztą akurat on funkcjonuje w historiografii Ormian polskich, a więc choćby z tego powodu zasługiwał na uwzględnienie w pełni.

Zatrata organizacji gminnych oznaczała zasadniczą zmianę w dziejach Ormian polskich – indywidualizację ich losów (z wyjątkiem życia religijnego) i niemal całkowite wyparcie tej grupy ze stosunków publicznych. Za tym szedł gwałtowny zanik dokumentów odnoszących się do nich jako wspólnoty. Nie przestali istnieć, ale formy zorganizowanego życia wspólnotowego nie przypominały już tych sprzed rozbiorów Polski. W innej, nowoczesnej postaci stowarzyszeń i periodyków odnowiły się dopiero po 1918 roku. Te nowe warunki istnienia przyczyniły się do powstania odmiennych śladów źródłowych, które nie kwalifikowały się do ujęcia, przyjętych przez nas dla epoki staropolskiej. Stąd cezura końcowa *Nowego Aliszana* to schyłek wieku XVIII.

Kwerendy

Dokumentów poszukiwaliśmy we wszystkich dostępnych zasobach archiwalnych, przechowujących spuściznę źródłową do dziejów Ormian polskich – na obszarze Polski, Ukrainy, Armenii, Litwy, Rosji, Szwecji, Rumunii, Austrii, Francji, Watykanu, Włoch, Libanu i Niemiec. W przypadku Turcji skorzysta-

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

6

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-976449-1-5

9 788397 644915

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

